

A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban

Gugán Katalin

1. A vizsgált változóról és a vizsgálat fő kérdéseiről *

Jelen írás főszereplője a tagadás mint változó, s annak két szórendi változata. Ugyanakkor az írás témája nem maga a nyelvi változó, hanem az az általánosabb jellegű kérdés, hogyan fejthetők fel az egykori nyelvhasználók választásai mögött az azokat irányító különféle nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők, és hogyan lehet magyarázatot keresni azokban az esetekben, amikor egy-egy egykori nyelvhasználó (vagy forrás, forráscsoport) markánsan elkülönül az adott korszakra jellemző fősodortól. Ugyancsak fontos szerepet kap a tárgyalás során az, hogy a vizsgálatban kétféle megközelítés eredményeit vetem össze: az egy-egy tényező elszigetelt vizsgálatán alapuló elemzésből kirajzolódó képet a több tényezőt együttesen figyelembe vevő (és így a valóságot remélhetőleg jobban leképező) többváltozós vizsgálat egy típusának a tanulságaival.

A vizsgált változó tehát a tagadás két szórendi változata, amelyek akár azonos mondaton belül is előfordulhatnak egymás mellett mindkét vizsgálandó forráscsoportban, azaz a 16. századi bibliafordításokban (1) és a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban: TMK) 16. századi adataiban (2):

- (1) Mert ha ti **meg nem boczátandotoc**, az ti mennyei atyátokis **nem boczáttya meg** az ti vétkeiteket. (Vizsolyi Biblia, Mk. 11, 26)

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 129–153.

* Hálásan köszönöm dolgozatom lektorainak, hogy kérdéseikkel, javaslataikkal segítették munkámat. A kutatás az FK 135186 számú, *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban* című projekt keretében készült.

- (2) ha penég ezzel **meg nem tartottam** őket (értvín együtt is másutt valo fizetésit) ingyen senki **nem maradt volna meg** közölek (Nád. p. 116–117, 1542)

A két példa első tagmondataiban szereplő, igemódosító – tagadószó – ige (a továbbiakban: megszakított) szórendű változat régebben sokkal gyakoribb volt (Molecz 1900), ezzel szemben a mai magyarban csak speciális környezetekben fordul elő. Egyben ez az ősi változat is: ugyanez a minta általános az obi-ugor nyelvek ige-kötőt tartalmazó tagmondataiban (Klemm 1928–1942). A példák második tagmondataival illusztrált tagadószó – ige – igemódosító (a továbbiakban: fordított) szórendű változat sem új keletű azonban, már a Jókai-kódexben is bőven van példa mindkét típusra.

A két szórendi minta három különböző szerkezetre vezethető vissza, ezekről, ill. a fordított szórend megjelenéséről I. É. Kiss (2014a, 2014b). Korábbi eredményeim (Gugán 2017, 2018, 2020, 2021) azt mutatták, hogy a kétféle változat a 19. század elejéig meglehetősen stabil megoszlásban fordult elő a megszakított szórendű változat jelentős többségével, majd a gyakorisági arányok a 19. század során radikálisan megváltoztak. A 20. század elejétől immár a fordított szórendű változat az általános tagadó minta, a megszakított változat ritka, előfordulása csak bizonyos környezetekben/funkciókban valószínű.

A változatok története tehát nagyon röviden összefoglalható azzal, hogy a stabil variáció hosszabb időszakát (ómagyar, középmagyar) az instabil variáció, azaz a változás követi a 19. században, majd a huszadik századtól kezdve ismét stabilnak tűnik a variáció. Az első stabil variáció időszakában is vannak azonban olyan források, amelyek jelentősen különböznek a korra jellemző mintától: ilyen az ómagyar kori kódexek közül az a három, amely az ún. huszita korpuszhoz tartozik (a Bécsi, Münchener és Apor-kódex), és ilyen a középmagyar bibliafordítások közül a Vizsolyi Biblia. Írásom egyik célja, hogy több, lehetőleg egy-egy releváns tulajdonságában különböző szöveget összehasonlítva kiderítse, mi magyarázhatja ezeknek a szövegeknek a különütasságát: vajon a szöveg típusa (regisztere), a szöveg alkotóinak valamilyen általánosabb, jól megragadható jellemzője (nyelvjárás, alperiódus) áll a jelenség hátterében, vagy pedig ezek az eltérések az átlagtól teljesen egyéni jellemzőnek tekinthetők.

Az alábbiakban a vizsgálat hátterének rövid bemutatása után két nagyobb egység következik: az elsőben a figyelem az egyéni különbségekre irányul egy regiszteren belül, és négy 16. századi bibliafordítás összehasonlításának eredményeit tartalmazza. A második nagyobb egységbe beépül a regiszter is mint lehetséges tényező, a bibliafordítások eredményeire és a TMK-ból nyert hasonló korú, azaz 16. századi adatokra alapozva. A tanulmányt az eredmények összegzése és hivatkozásjegyzék zárja.

2. A vizsgálat háttere

Korábbi kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy a tagadás megszakított szórendű változata semleges, fordított szórendű változata pedig nyomatékos tagadást fejezett ki, és ez a funkciómegoszlás tartotta fenn a két változat stabil megoszlását a 18. század végéig, a 19. századi változás pedig tulajdonképpen a Jespersen-ciklus különleges esete (Gugán 2017). Funkcionális szempontból a Jespersen-ciklusban az történik, hogy a nyomatékos tagadás gyakorisága megnő, ennek következtében azonban épp a nyomatékosságot veszíti el, azaz jelentése kifakul, és semleges tagadássá válik, kiszorítva a korábbi semleges tagadást (Kiparsky–Condoravdi 2006). Úgy vélem, ugyanez történt a magyarban is, azzal a különbséggel, hogy itt nem grammatikalizálódott új tagadóelem (míg a Jespersen-ciklus klasszikus eseteiben egy olyan elem válik tagadószóvá, amely eredetileg a tagadást nyomatékosította); a magyarban a szerkezetek disztribúciója változott meg.

Azt a feltételezést, hogy a 19. századi változás előtt a tagadás fordított szórendű változata nyomatékos tagadást fejezett ki, részben a kontextus alapján, részben pedig néhány nyelven belüli független változó tükrében vizsgáltam. Az egyik ezek közül a tagmondat típus volt: azt feltételeztem, hogy bizonyos tagmondat típusokban (elsősorban a független főmondatokban és az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban) nagyobb arányban jelenhet meg nyomatékosított tagadás, mint a sok esetben már előfeltételezett információt tartalmazó alárendelt mellékmondatokban,¹ de még ezekben is nagyobb arányban számítottam a nyomatékos tagadás megjelenésére, mint azoknak a mellékmondatoknak az esetében, amelyekben ún. pleonasztikus, azaz logikailag nem értelmezett tagadás van. Szintén vizsgáltam a kétféle változat együttes előfordulását bizonyos partikulákkal, azaz hogy a tagadást nyomatékosító partikulák (*bizony, ugyan, csak, is*) nagyobb arányban fordulnak-e elő fordított szórendű tagadással. Egy további, de ugyancsak nyelven belüli potenciális tényező a tagadó névmás jelenléte a mondatban. É. Kiss Katalin (2014a, 2014b) feltételezése szerint ugyanis a fordított szórendű minta megjelenését az motiválhatta, hogy az igemozgatással előálló szerkezetben a tagadószó – mint operátor – megelőzi és k-vezérli hatókörét. Azokban a mondatokban, amelyekben van tagadó névmás, maga a névmás is kijelölheti a tagadás hatókörét, a tagadó névmást nem tartalmazó szerkezetekben azonban nincs alternatíva, ezért várható, hogy ezekben a környezetekben gyakoribb a fordított szórendet eredményező mozgatás.

A nyelven belüli tényezők mellett azonban számos egyéb faktor is befolyásolhatta a beszélői választást a változást megelőző stabil variáció időszakában.

---

¹ Ennek okait alább, a negyedik szakaszban részletesen is kifejtem.

Ez az időszak, azaz a Jókai-kódextől a középmagyar kor végéig tartó négy évszázad aligha tekinthető szinkroniának, így az idővel mint tényezővel mindenképpen számolni kell. Szintén fontos befolyásoló jellemző lehet a nyelvjárás, bár ez sokkal nehezebben kezelhető, mint az idő. Az ómagyar kori kódexek esetében a források nyelvjárásának azonosítása közismerten problematikus, a nyelvjárás-keveredés mindenhol jelen lévő jelenség (l. pl. Benkő 1957). Az alább vizsgálandó középmagyar kori szövegeknél is csak egy árnyalattal kevésbé problémás a területiség mint tényező, hiszen például egy boszorkányperes jegyzőkönyv esetében egyaránt érvényesülhetnek a tanú és a lejegyző nyelvi sajátosságai (Varga 2022a, 2022b), nyomtatott művek esetében pedig a korrektor szerepét betöltő nyomdász nyelvváltozata hagyhat nyomot a szerzők művein (Abaffy 1953a, 1953b). A harmadik tényező a regiszter, azaz a szituációfüggő nyelvhasználat. Az ómagyar kori kódexek egészen más típusú szövegek ebből a szempontból, mint a TMK élőnyelvközeli szövegei, s ha ehhez hozzátesszük, hogy a 19. századi változást illusztráló adatok forrása a Magyar történeti szövegtár, amely ismét csak egy formálisabb regisztert képvisel, már csak ezért is felmerülhet a kérdés, hogy vajon minden további nélkül összevethetők-e az ómagyar, a középmagyar és az újmagyar kori adatok. S mindemellett számításba veendő tényező az egyén is: az egyes szövegalkotók saját preferenciái.

3. Módszerek

A tanulmány első szakaszában, azaz a bibliafordítások csoportján belül a fenti független változók közül (a szövegek természetéből következően is) kettő, a tagmondattípus és a tagadó névmás jelenléte kap szerepet. Ebben az alkorpuszban négy 16. századi bibliafordítás négy evangéliuma szerepel. A legkorábbi a fordítások közül a pesti születésű Pesti Gáboré: a fordító életéről az utolsó adat 1548-ból származik,² az általa jegyzett négy evangéliumfordítás pedig 1536-ban jelent meg. Ennél nem sokkal későbbi a színérváraljai születésű Sylvester János (1504–1552) fordítása: a teljes Újtestamentum 1541-ben jött ki a nyomdából. Heltai Gáspár (?1510–?1574) egy fordítóközösséget koordinált, a biblia részletei szakaszokban jelentek meg, az Újszövetség ezen belül 1562-ben. A vizsgált fordítások közül a legkésőbbi forrás a Vizsolyi Biblia (1590): ez is egy fordítóközösség munkája, de az itt vizsgált négy evangéliumfordítás feltehetően Károlyi Gáspárhoz (?1530–1591) köthető.³

---

² Az adatok forrása az Új magyar irodalmi lexikon (Péter főszerk. 2000).

³ Ez a megállapítás a Wikipédia vonatkozó szócikkében olvasható (hu.wikipedia.org/wiki/Károlyi-biblia, utolsó hozzáférés időpontja: 2023. 08. 23.), de épp a tagadó szórendek sajátos mintázata,

A vizsgált szakaszok fordítói/kiadói tehát többé-kevésbé kortársaknak tekinthetők (születési dátumaik között legfeljebb 26 évnyi, azaz egy bő generációnyi távolság van), nyelvjárási háttérük kérdése azonban jóval összetettebb. Pesti Gábornak már a szülei is pestiek voltak, nyelvezte ezt tükrözi; kiadványaiban a nyomdász beavatkozásával sem kell számolni (Abaffy 1953a). Ugyanebben a tanulmányában jegyzi meg azt is Abaffy (i. m. 335), hogy Sylvester János azon kevés 16. századi szerzők egyike, akiknek nyomtatásban fennmaradt műveiben szinte teljes következetességgel egy nyelvjárástípus jellemzői maradtak fenn. Ez pedig a szatmári születésű Sylvester esetében az északkeleti régió egy altípusa (Meggyesalja); hogy a nyelvjárási háttér felvállalása részéről tudatos magatartás, az más művéből egyértelműen kiolvasható (Juhász 2018). Heltai Gáspár német anyanyelvű volt, már kolozsvári polgárként kezdett magyarul tanulni 1536-ban, azaz felnőttként.⁴ Nyelvi normatudatának egyértelmű jele, hogy a nyomdájában megjelent kötetek nyelvezetébe nyomdászoként belenyúlt; mint Abaffy (1953b: 32) megjegyzi, „[...] Heltai nyomdájának nemcsak helyesírási, hanem kialakult nyelvészeti elvei is voltak. Heltai számára tehát már tudatos volt az a különbség, amelyet ma nyelvjárási különbségnek nevezünk.” Ugyancsak szatmári, de azon belül nagykárolyi születésű Károlyi Gáspár, aki szerb gyökerekkel rendelkezik, szülei a Délvidékről menekültek Erdélybe. Nyelvjárási szempontból különböző háttérű szerzők fordításait kell tehát összehasonlítani, így önmagában nehezen dönthető el, hogy a megfigyelések az adott nyelvjárást jellemzik-e, vagy pedig az adott szerzőt – különös tekintettel arra, hogy nagyon is tudatos nyelvhasználók szövegeiről van szó.

Az adatokat az Ómagyar korpusz középmagyar bibliafordításokat tartalmazó részéből gyűjtöttem (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>; Simon–Sass 2012) a Sass Bálint által fejlesztett kereső segítségével (http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form), a keresés a *nem*, ill. *nē* karaktersorokra irányult. A fő kérdés az volt, hogy ezen a szövegtípuson belül azonos módon hatnak-e a független változók, azaz a különböző grammatikai környezetekben mennyire választanak hasonló módon a bibliafordítók a változatok között.

A tanulmány második szakaszában a fenti adatokat a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytud.hu; Dömötör et al. 2017) hasonló időszakból származó, azaz 16. századi szövegeivel hasonlítom össze. Itt a következő kérdések vizsgálatára kerül sor:

---

amely eltér a korra jellemző átlagtól, de hasonlít a Két könyv [...] című műben megfigyelhetőhöz (Gugán 2018), összhangban van ezzel a feltételezéssel.

⁴ Ez az adat azonban az Új magyar irodalmi lexikon vonatkozó szócikke szerint „saját maga által terjesztett legendának” tartható.

- a) Azonos módon hatnak-e a független változók a kétféle szövegtípuson belül?
- b) Csoportképző tényező-e a regiszter, azaz van-e regisztertől függő különbség a változatok megoszlásában?
- c) Lehet-e heterogenitásbeli különbség a regiszterek között úgy, hogy bizonyos regiszterek nagyobb teret adnak az egyéni jellemzők érvényesülésének?

A bibliafordítások esetében a tagadó mondatok halmazából manuálisan válogattam ki az igekötőket is tartalmazó tagadó mondatokat, ezeken végeztem a további elemzéseket; a TMK esetében az összetett keresés lehetőségét használtam. A tagmondatokat felcímkeztem tagmondattípus szerint, valamint jelöltem, hogy szerepel-e bennük tagadó névmás. Mindkét vizsgálati szakaszon belül először izoláltan vizsgáltam az egyes tényezőket, majd ezek együttes hatását is megpróbáltam feltárni. Ezeket az elemzéseket az R nevű statisztikai szoftverrel végeztem (R Core Team 2021), a döntési fák ezen belül a partykit csomaggal készültek (Hothorn et al. 2015).

4. Eredmények

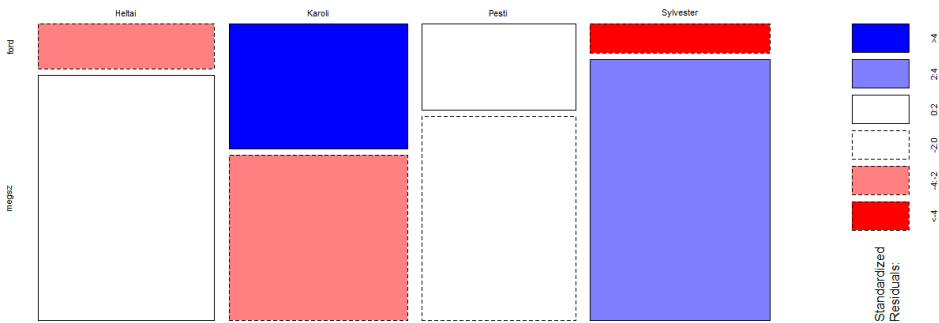
4.1. A bibliafordítások

A négy bibliafordítás négy evangéliumában összesen 753 igekötőt is tartalmazó tagadó mondat volt. Ezek közül 184-ben volt fordított szórendű a tagadás (24,4%); a megszakított szórend 569 mondattal képviseltette magát (75,6%). Ha azonban egyénenként hasonlítjuk össze az eredményeket, kiderül, hogy ez az átlag igen-csak eltérő egyéni mintákból áll össze (1. táblázat).

Bibliafordítás	fordított	megszakított	összesen
Heltai	30 (15,5%)	163 (84,5%)	193
Károlyi	84 (43,1%)	111 (56,9%)	195
Pesti	50 (29,8%)	118 (70,2%)	168
Sylvester	20 (10,2%)	177 (89,8%)	197
összesen	184 (24,4%)	569 (75,6%)	753

1. táblázat. Tagadástípusok megoszlása szerzőnként

Az alábbi ábra azt mutatja, hogy az egyes fordítók mennyire térnek el egymástól, szignifikánsak-e a közöttük lévő különbségek. Az oszlopok szélessége tükrözi az adott csoporthoz tartozó adatmennyiséget, az oszlopok két része pedig a két változat megoszlását. A kék színű sátozás azt mutatja, hogy az adott kombinációból több van annál, amit várhatnánk akkor, ha a fordítók nem különböznenek egymástól a változatok közötti választásban, a piros színű sátozás azt, hogy kevesebb; a sötétebb árnyalatú sátozás jelentősebb eltérést tükröz.

1. ábra. Tagadástípusok megoszlása szerzőnként

Mint azt az ábra mutatja, Heltai egy kicsit kevesebbet, míg Sylvester lényegesen kevesebbet használja a fordított szórendű tagadást a csoportra jellemző átlagnál, ezzel szemben Károlyi Gáspár az egész csoporttól elkülönül azzal, hogy ő pedig lényegesen többet használja a fordított szórendű tagadást – azaz a két szatmári kötődésű fordító különbözik a legjobban egymástól.

A következő vizsgálati szempont a tagmondattípus. Mielőtt azonban az adatokat táblázatos formában bemutatnám, röviden áttekintem, hogy mi motiválja a korábban megfogalmazott feltételezést, azaz hogy a főmondatok és az okhatározói mellékmondatok nagyobb arányban tartalmaznak fordított szórendű tagadást. Hooper és Thompson (1973) olyan transzformációkat vizsgálnak, amelyeknek az a funkciója az angolban, hogy bizonyos mondatrészeket hangsúlyosabbá tesznek:⁵ a szerzők felülvizsgálják Emonds (1969) azon állítását, hogy ilyen típusú szerkezeti átalakítások csak főmondati környezetben lehetségesek. A szerzőpáros vizsgálata szerint bizonyos alárendelés-típusokban éppúgy előfordulhat-

⁵ Ilyen például a tagadó határozószót tartalmazó konstituens előrevitele (Hooper–Thompson 1973: 464; itt a teljes lista is megtalálható az összes ilyen jelenségről): az alábbi mondatpár jelentésében nem különbözik egymástól, de a mozgatóst tartalmazó (ii) változat emfátiкусabb:

- (i) *I have never in my life seen such a crowd.* 'Soha életemben nem láttam ekkora tömeget.'
- (ii) *Never in my life have I seen such a crowd.* 'Soha életemben nem láttam ekkora tömeget.'

nak az emfatikus kiemelést szolgáló mozzgatások, mint a főmondatokban, és a jelenséget az állítással (az eredetiben: *assertion*) hozzák összefüggésbe: csak azok a mondatok tartalmazhatnak hangsúlyos kiemelést, amelyeket a beszélő állít, szemben azokkal az alárendelt mellékmondatokkal, amelyek tartalmát előfeltételezi, vagy a kérdésekkel, amelyekkel pedig információt kér, nem pedig állít. Az alárendelések három nagy csoportján belül (vonzatértékű mellékmondatok, vonatkozó mellékmondatok, határozói mellékmondatok) elkülönítik azokat a típusokat, amelyekben – alárendelt voltuk ellenére – lehetségesek az ilyen típusú átalakítások.

A vonzatértékű mellékmondatok esetében a főmondati predikátumtól függ a lehetőség megléte, a vonatkozó mellékmondatok esetében a nem-leszűkítő mellékmondatok adnak teret a mozzgatásoknak, a határozói mellékmondatok esetében az oksági viszonyt kifejező kapcsolat az egyik fő példájuk. A szorosabb oksági viszonyt⁶ kifejező kapcsolatok esetében úgy vélik, hogy a főmondat az, ami előfeltételezett, a mellékmondat lehet előfeltételezett is, lehet állított is,⁷ és ami mindenképpen állított, az maga az oksági kapcsolat a két tagmondat között. A határozói alárendelések többi típusát nem tekintik át részletesen, de azt megemlítik, hogy bizonyos típusok mindig előfeltételezettek: ilyenek a 'mikor', 'mielőtt' és 'miután' jelentésű kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatok.

Tanulmányuknak a jelen dolgozat szempontjából kiemelendő egyik tanulása az, hogy az emfázist szolgáló, a neutrális szórend átrendezésével járó műveletek olyan tagmondatokban nem fordulhatnak elő, amelyeknek tartalma előfeltételezett, mert a háttérbe helyezett, preszupponált tartalom nem kompatibilis⁸ a kiemeléssel. Ez a megállapításuk azért fontos a jelen vizsgálat esetében, mert a vizsgált korszak fordított szórendű tagadásáról azt feltételezem, hogy ez a mozzgatással járó szórendi minta nyomatékosabb volt a megszakított szórendű tagadásnál.⁹ A másik fontos tanulság pedig az, hogy az alárendelések három nagy csoportja közül egyik sem homogén a vizsgált szempontból, azaz a kiemelést eredményező

⁶ A tágabb értelmű, a szerzők által nem-leszűkítőnek nevezett oksági viszonyt magyarra már nehézkes is hasonlóképp visszaadni:

Sam is going out for dinner, because I just talked to his wife.

'Sam házon kívül vacsorázik, (hiszen) épp most beszéltem a feleségével.'

Mindenesetre ezekben az esetekben mindkét tagmondat állított, következésképpen mindkét tagmondatban lehetségesek a vizsgált típusú transzformációk.

⁷ Ezt különféle nyelvspecifikus tesztekkel igazolják, amelyeknek részletes áttekintésére itt nincs lehetőség (de l. Hooper–Thompson 1973: 491–4).

⁸ Az eredetiben: „not appropriate”, azaz oda nem illő, nem helyénvaló.

⁹ A mai magyarban ezzel szemben a megszakított szórendű tagadás egyik fő funkciója a hangsúlyos tagadás kifejezése, és megemlítendő, hogy Piñón (1991) is azt feltételezi, hogy ennek használata olyan esetekben nem várható, ahol a tagadó mondat szemantikailag előfeltételezett.

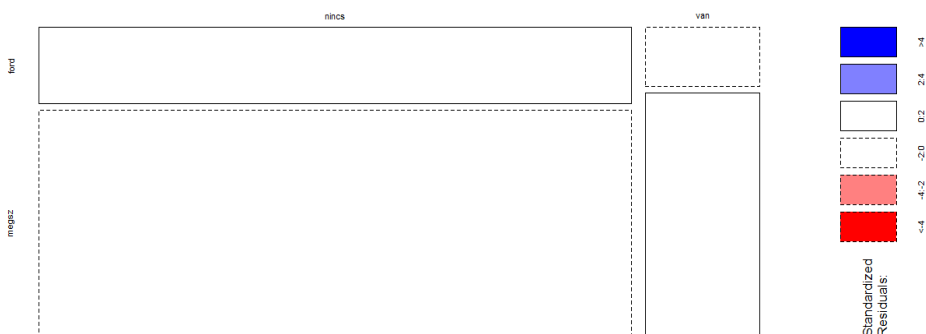

A 2. ábra jól mutatja, hogy az egyes tagmondattípusok már közel sem azonos arányban fordulnak elő a szövegben (és ez nem is meglepő). Az is leolvasható róla, hogy a fordított szórendű változat valóban a főmondatokban és az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban fordul elő a leggyakrabban. A vonatkozó mellékmondatok a másik irányban térnek el, ezekben ritka a fordított szórendű tagadás, a feltételes mellékmondatok oszlópa pedig tulajdonképpen nem értelmezhető, ebben a csoportban ugyanis nincs is variáció (azaz nem fordult elő példa fordított szórendű tagadásra).

A harmadik táblázat-ábra pár a tagadás változatainak megoszlását a tagadó névmások jelenlétének függvényében mutatja be.

tagadó névmás	fordított	megszakított	összesen
nincs	160 (25,4%)	471 (74,6%)	631
van	24 (19,7%)	98 (80,3%)	122

3. táblázat. Tagadástípusok megoszlása a tagadó névmás jelenléte szerint

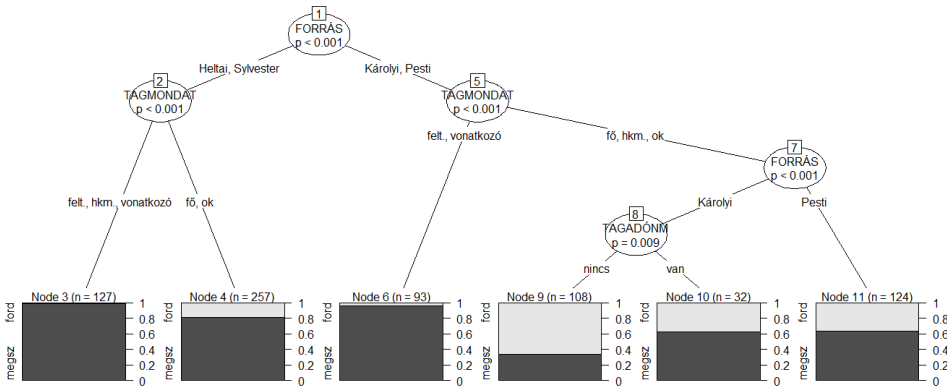

3. ábra. Tagadástípusok megoszlása a tagadó névmás jelenléte szerint

A 3. ábra azt mutatja, hogy a tagadástípus választását nem befolyásolja a tagadó névmás jelenléte, azaz a bibliafordítók azonos arányokban választják a fordított szórendű tagadást akkor, ha van a mondatban tagadó névmás, és akkor, ha nincs.

Mindaddig az egyes tényezőket – a fordító személyét, a tagmondat típusát és a tagadó névmás jelenlétét – külön-külön vizsgáltam. Ezek az eredmények olyan szempontból nem érdektelenek, hogy mutatnak valamit az egyes független

változók hatásáról, de a valóságban ezek a tényezők egyszerre hatnak, és kombinált hatásuk lehet más, mint amit az izolált vizsgálat alapján várnánk. Az alábbi ábra tehát a tényezők egyszerre történő hatását tükrözi egy grafikus modell, a döntési fa segítségével.

4. ábra. A vizsgált tényezők együttes hatása

A fa valóban részben más jellegűnek mutatja a tényezők együttes hatását, mint amire az egy-egy tényezőre fókuszáló vizsgálat alapján számítani lehetne. Az ábra első elágazási pontja a forrás: Heltai és Sylvester választási mintázata, ill. Károlyi és Pesti alkotnak egy-egy csoportot. A két-két szerzős csoportokon belül egyaránt a tagmondat típus a következő választóvonal. Az előző csoportban további tagolódás már nincs is: ahogy várni lehetett, a fordított szórendű tagadást ritkábban használó fordítók esetében a főmondatok és az okhatározói mellékmondatok jelentik azt a kontextust, amelyben érzékelhető mennyiségben előfordul a ritkább változat is. Ugyanez a csoport a variáció elsődleges színtere a másik két fordító esetében is, náluk azonban a *hogy*-kötőszős mellékmondatok is ilyen környezetet jelentenek. Ennek részben oka lehet az is, hogy a *hogy*-kötőszős mellékmondatok a bibliafordítások szövegében sokszor függő idézeteket vezetnek be. A bibliafordításokban gyakori *bizony mondom nektek* egységet nem tekintettem az elemzés szempontjából főmondatnak (és annak látszólagos tárgyi mellékmondatát *hogy*-kötőszős alárendelésnek), ha nem volt kötősző az elvi mellékmondat élén, azaz a (*bizony*) *mondom nektek* szerkezetet (3) ebben az esetben inkább konvencionálódott egységnek tekintettem, a tulajdonképpeni közlést pedig főmondatnak. Ha azonban jelen volt a szerkezetben a *hogy* mint a szintaktikai viszony jelölője, helyesebbnek gondoltam a közlést tartalmazó mellékmondatot *hogy*-kötőszős mellékmondatként kategorizálni, bár tisztában vagyok vele, hogy egyáltalán nem tekinthető a kötősző jelenléte ilyen értelemben vízváltónak. Az ilyen példáknál

(4) is egyértelmű azonban, hogy a mellékmondat tartalma nincs háttérbe helyezve, sőt, éppenséggel az a fő közlésmozzanat, amely szintén állított, ezért adhat nagyobb teret egyes szerzőknél ez a típus a variációra.

(3) Bizony mondom tünęktec, e' nemzetfég **el nem mulic**, méglen mind ezec meg lefżnec (Mk. 13, 30; Heltai fordítása¹⁰)

(4) Bizony mondom néktec hogy **nem múlic el** ez nemzetfég addig, mig nem mind ezec meg lefżnec. (Mk. 13, 30; Károlyi fordítása)

A 4. ábra azt mutatja tehát, hogy egy regiszteren belül a két változat közötti választás elsődlegesen szerzőfüggő, a szerzőkön belül azonban hasonlóan érvényesül a tagmondattípus mint tényező szerepe (a *hogy*-kötőszoós mellékmondatok kivételével). Az is egyénfüggő (és a vizsgált adatok alapján csak Károlyira jellemző), hogy azon a csoporton belül, ahol a kontextus nagyobb teret enged a variációnak, a választásban szerepet kap a tagadó névmás jelenléte is mint tényező: Károlyi lényegesen nagyobb arányban választja a fordított szórendű tagadást akkor, amikor az adott tagmondatban nincs tagadó névmás.

4.2. A TMK 16. századi adatai

A fentiekben két nyelven belüli (tagmondattípus, +/- tagadó névmás) és egy grammatikán kívüli (egyén) jellemzőt vizsgáltam egy regiszteren belül. A tanulmány hátralévő részében egy további nyelven kívüli tényező kerül be a vizsgálatba, mégpedig a regiszter. A különböző regiszterek előmozdíthatnak vagy hátráltathatnak változásokat, ill. hozzájárulhatnak a stabil megoszlás fenntartásához (Kytő 2019). Míg az általánosan elfogadott, hogy nyelvi innovációk elsősorban az informális beszélt nyelvben születnek, azt nem lehet eleve adottnak venni, hogy minden esetben ugyanez a regiszter az, amelyben a leggyorsabban terjed is egy-egy innovatív változat (l. Lange 2012; Ayres-Bennett 2018; Dömötör 2018, 2021).

A jelen tanulmány szempontjából természetesen eleve kérdéses, hogy mennyire helyes innovatív, ill. konzervatív mintának címkézni a tagadás fordított, ill. megszakított szórendű változatát. Nyelvtörténeti szempontból mindenképpen az, hiszen egyértelmű, hogy a fordított szórend fiatalabb a két változat közül. A 16. századi beszélők számára azonban aligha lehetett újszerű ez a minta, hiszen az legalább háromszáz éve jelen volt a magyar nyelvben, feltehetően megvolt a maga bejáratott funkciója, hiszen máskülönben nehezen magyarázható, hogy a

---

¹⁰ A téma szempontjából ugyanilyen megoldást választott Sylvester és Pesti is.

stabil variáció évszázadokon át fennállt. Ilyen esetben azonban nem, vagy legalábbis nem feltétlenül várható, hogy amikor egy-egy kisebb-nagyobb változás mégis tetten érhető a használati arányokban (és amelyeknek az összeadódó hatása akár nagyobb változásokhoz is vezethet), akkor ez ugyanazon szociolingvisztikai tényezők mentén történik, mint egy „friss” innováció esetében, azaz hogy a vernakuláris nyelvhasználat, a fiatal beszélők és az alacsony státuszú nők részesítik előnyben az innovatív változatot. Egy-egy formális szövegtípus akár nagyobb teret is adhat az olyan típusú innovációnak, amelynek során a már hosszabb ideje meglévő változatok disztribúciója változik meg, mert az ilyen szövegek, amelyek nagyobb közönségre kívánnak hatást gyakorolni (azaz tipikusan befogadói regiszterek), a kreativitásra, az egyéni nyelvhasználati minták megjelenésére is nagyobb lehetőséget biztosíthatnak. Ebből pedig a regiszterek összehasonlítása során az következhet, hogy a formális–informális skálán a formális véghez közelebb álló szövegtípusok heterogénebbek lehetnek (különösen olyan időszakokban, amikor nincs még kialakult irodalmi nyelv). A változatok terjedésére nézve is lehet azonban hatása ugyanennek a különbségnek: egy olyan szöveg egyedi jellemzői, amely a befogadói regiszterekhez tartozik (és a bibliafordítás tipikusan ilyen, hiszen a prédikációkon keresztül a beszélők széles köréhez jut el, vö. Dömötör 2021), hosszabb távon a beszélők nagyobb csoportjaira, ill. az informális nyelvhasználatra is hathatnak.

A bibliafordításokat a TMK informális nyelvhasználatot reprezentáló, nagyjából azonos korú, azaz 16. századi szövegeivel vetem össze a továbbiakban. A TMK igekötős tagadó mondatait egy korábbi vizsgálatban már feldolgoztam (Gugán 2021), azonban azokat az eredményeket nem lehetett a jelen vizsgálatba változtatás nélkül átemelni. A legfontosabb különbség az akkori és a jelen vizsgálat között az, hogy a korábbi tanulmányban az egyes tényezőket (alperiódus, terület, társadalmi osztály; tagmondattípus; tagadó névmás, ill. tagadáserősítő partikula a tagmondatban) külön-külön vizsgáltam, míg fent egymásra is vetítettem a szempontokat. További különbség, hogy a korábbi vizsgálatban csak érintőlegesen kerültek szóba egyes nyelvhasználók,¹¹ míg fent ez a szempont is szerepet kapott.

Annak érdekében, hogy a két regiszter összehasonlítható legyen, a jelen vizsgálat során az adatokat kvázi-egyének szerint is csoportosítottam. A kvázi-megszorítás arra vonatkozik, hogy a 16. századi alkorpuszban nincs olyan egyén, akitől elég sok adat állna rendelkezésre, így az egy család levelezéséhez tartozó

¹¹ Már csak a vizsgált forrás természetéből következően is: a TMK anyagában ugyanis a magánlevelek (megszorításokkal ugyan, de) viszonylag könnyen egyénhez rendelhetők, egy-egy boszorkányperben ugyanakkor akár száz feletti tanú is megszólalhat, nem is beszélve arról, hogy megszólalásaik a jegyzőkönyvező, majd tisztázatot készítő írnokok közvetítésén keresztül maradtak fenn.

adatokat soroltam ebből a szempontból egy csoportba, hangsúlyozottan kísérleti jelleggel: így lett három „egyén” a jelen vizsgálatban a Nádasy-család levelezése,¹² a Svetkovics-levelezés, valamint a Telegdi-levelezés. A TMK másik jellemző forrástípusából, a boszorkányperes jegyzőkönyvekből szinte kizárólag a kolozsvári boszorkányperes képviselik a 16. századot, így ez szerepel még önálló egységként, valamint a sehová nem sorolható adatok adják az ötödik, misc.-ként (‘különféle, vegyes’) címkézett csoportot. A további címkézési szempontok azonosak voltak, azzal a kisebb eltéréssel, hogy a jelen vizsgálatból kimaradnak a *míg* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatok. Ennek az az oka, hogy az ilyen mellékmondatokban nem számíthatunk a vizsgált korban szórendi variációra, mert ezekben feltételezhetően más természetű, ún. pleonasztikus tagadás van (Gugán 2022), viszont a(z) opcionálisan megjelenő pleonasztikus tagadás lényegesen gyakoribb a TMK szövegeiben, mint a bibliafordításokban;¹³ ez a tagmondat-típus a későbbiekben külön vizsgálat tárgya lesz a regiszterösszevetés szempontjából. Az adatok tárgyalásának menete hasonló lesz, mint az előző fejezetben, azaz először a TMK regiszterén belül, és egyesével tekintem át a vizsgált tényezőket, majd együttesen, és végül a két nagy csoport, azaz a bibliafordítások és a TMK összevetése zárja a fejezetet.

Az összesített gyakorisági adatok nem különböznek szignifikánsan¹⁴ a két regiszter esetében: a TMK 16. századi adatomennyiségéből, azaz az igekötőt is tartalmazó 417 tagadó mondatból 95, tehát 22,8% képviseli a fordított szórendű tagadást. (A bibliafordításokban hajszálnyival volt csak nagyobb a fordított szórend aránya: 24,4%.) Ha azonban (ál-)egyének szerinti bontásban hasonlítjuk össze az adatokat, akkor a közöttük lévő különbségek még nagyobbak is, mint a bibliafordítások közötti különbségek. Míg abban a forráscsoportban 10,2% és 43,3% között mozgott a fordított szórend használati aránya a szerzők között, alább van olyan forrás is (épp a legvegyesebb csoport), amelyben alig bukkan fel a fordított szórendű tagadás (4,4%), a kolozsvári boszorkányperesekben viszont hasonló arányokban fordul elő fordított szórend (44,8%), mint Károlyi Gáspárnál. A százalékos értékek azonban olyan szempontból csalókák, hogy nagyon egyenlőtlen az egyes csoportokhoz tartozó adatomennyiség (l. az oszlopszélességeket is az 5. ábrán), és így nagyobb szerepet kap a véletlen. Az 5. ábra azt mutatja, hogy igazán

---

¹² Az érdekesség kedvéért megemlíthető, hogy a két forráscsoport szereplői is érintkeztek egymással: Sylvester Újtestamentum-fordítása Nádasy Tamás (1498–1562) pártfogásának köszönhetően jelent meg. Kapott belőle két példányt Nádasy húga, a levelezésben szintén részt vevő Anna, aki maga is patronált egy későbbi fordítást, méghozzá Heltai Gáspárét.

¹³ Erre a típusra a bibliafordítások szövegéből mindössze három példa volt; a fenti vizsgálatokból ezek szintén kimaradtak (két példa volt a Pesti-féle fordításból, egy pedig Károlyiéból).

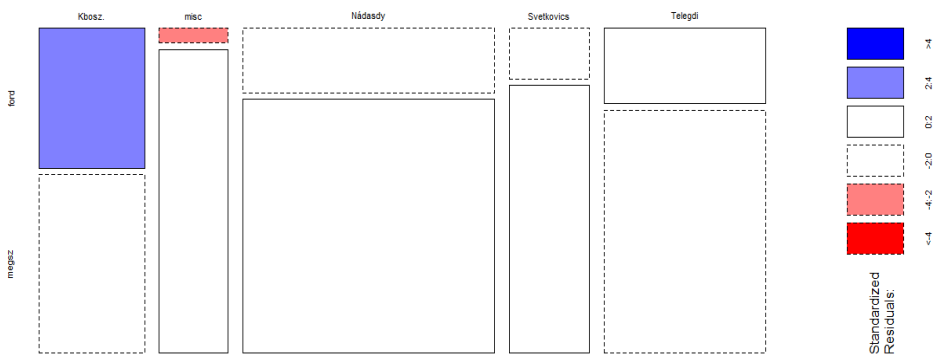
¹⁴ $p=0,57$

kiugró csoport egy van, még hozzá a kolozsvári boszorkánypereké, ahol a vártnál nagyobb arányban fordul elő a fordított szórendű tagadás.

Források	fordított	megszakított	összesen
KBosz.	29 (43,9%)	37 (56,1%)	66
misc.	2 (4,7%)	41 (95,3%)	43
Nádasdy	32 (20,4%)	125 (79,6%)	157
Svetkovics	8 (16,0%)	42 (84,0%)	50
Telegdi	24 (23,8%)	77 (76,2%)	101
Összesen	95	322	417

4. táblázat.

Tagadástípusok megoszlása a TMK 16. századi adataiban forrásonként

5. ábra. Tagadástípusok megoszlása a TMK 16. századi adataiban forrásonként

Kérdés, hogy hogyan magyarázható a fenti eredmény, azaz a kolozsvári boszorkányperek különállása a korábbi vizsgálatok tükrében. A TMK a korábbi vizsgálat során homogénnek tűnt nyelvjárási és társadalmi szempontból, és tulajdonképpen a nagyobb alperiódusok, azaz a három század szerinti bontásban is (Gugán 2021).¹⁵ A területi bontás csak azon megyék adatait tartalmazta, amelyekből nagyobb mennyiségű releváns adat származott (Sopron, Zala, Csongrád, Bihar, Szabolcs-Szatmár), és ezeknél mindnél 90% körüli volt a megszakított szórend használati aránya – viszont ezek az adatok idő szerint nem voltak szortírozva, és a

¹⁵ A 16. és a 17. század adatai között a különbség statisztikailag sem volt szignifikáns ($p=0,54$). A 17. és a 18. század között ugyan szignifikáns volt a különbség ($p=0,0074$), de a két tényező közötti kapcsolat igen gyengének mutatkozott, a hatásnagyság a gyenge hatás küszöbértéke alatt maradt ($\varphi=0,053$).

jelentős részük (a TMK összetételéből következően) 18. századi. Mindenesetre ennek alapján a korábbi vizsgálat idején úgy tűnt, hogy a nyelven kívüli független változók a TMK-n belül nem játszanak jelentős szerepet. Ezzel szemben a TMK által reprezentált élőnyelvközeli szövegtípusból kilépve két esettanulmány is azt mutatta, hogy egy formálisabb regiszterben nagyobbak lehetnek az egyének közötti különbségek: míg a Pázmány Péter által írt vallásos prózában alig volt példa fordított szórendű tagadásra (Gugán 2021), Károlyi bibliafordítása, mint az fentebb is látható, a másik irányban tér el a TMK-tól. Ennek alapján fogalmazódott meg az a fentebb kifejtett feltételezés, hogy a stabil variáció időszakában a változatok közötti választást a formális regiszterekben nagyobb mértékben befolyásolhatják az idioszinkratikus tényezők, mint az informális regiszterben.

A fenti adatmennyiség nagyon jelentős következtetések levonására nem ad lehetőséget; azt mindenesetre mutatja, hogy a TMK 16. századi „egyénei” között éppúgy volt különálló típus, mint a hasonló korú bibliafordítások esetében, azaz heterogenitásbeli különbség nincs a két regiszter között. A teljesség kedvéért ugyanakkor érdemes azt is megjegyezni, hogy az adatok értelmezése során mindenképpen hasznos lenne összevetni a tagadó mondatokat az azonos forráscsoportokból, ill. alcsoportokból származó neutrális mondatokkal. A fordított szórend ugyanis nemcsak a tagadás eltérő szerkezetének lehet a következménye, hanem annak is, ha az igemódosító nem kerül valamilyen oknál fogva a rá jellemző, közvetlenül ige előtti igemódosítói pozícióba; azt, hogy ez mennyire jellemző egy forráscsoportra, csak a neutrális mondatok alapján lehet megállapítani. Elképzelhető, hogy a kolozsvári boszorkányperek esetében az igekötők neutrális mondatokban is gyakrabban szerepelnek az ige mögött (5a–d).

- (5) a. **Jó fel** az piacra gazdája asszon, ammi sáffárlása itt fenn volt, elvégezvén azt, hazatér. (KBosz. 13., 1572)
- b. **Ada be** valamit innom, és gyükeret is **ada be** innom [...] (KBosz. 19., 1584)
- c. Nemes Gergely vallja azt, amit ezelőtt, hogy a tehenek **ríttak be** ajtaján ez asszonnak, mikor a csordából **jöttek meg**, hogy feléjek sem mehettek. (KBosz. 21., 1584)
- d. Másnap **hivatám oda** ez Zeold Ambrusnét, hogy tenne jót velle. (KBosz. 22., 1584).

Számos hasonló találat van a kolozsvári boszorkányperekben, s bár az egyéb tényezőkön alapuló magyarázatot (pl. fókusz kiváltotta igemozgatás) nem lehet mindig kizárni, a jelenség mindenesetre feltűnő. Ez annak a fényében különösen érdekes, hogy a Kolozsvárott a magyar nyelvet elsajátító Heltai bibliafordítására

egyáltalán nem tűnik jellemzőnek az igekötő ige mögötti helyzete neutrális mondatokban (és, mint a fenti adatok mutatták, tagadó mondatokban is ritka).¹⁶ Ha valóban létezik egy ilyen különbség az azonos területről származó források között, akkor legalábbis nem zárható ki az a magyarázat, hogy e mögött a különbség mögött az eltérő regiszter, ill. esetleg a fordító egyéni nyelvhasználói megfontolásai állnak. Másrészt pedig ez is magyarázhatja, hogy a kolozsvári boszorkányperek tagadó mondataiban kiugróan magas a fordított szórend aránya: ebben az esetben emögött egy általánosabb, azaz nem tagadásspecifikus szintaktikai jelenség állhat.

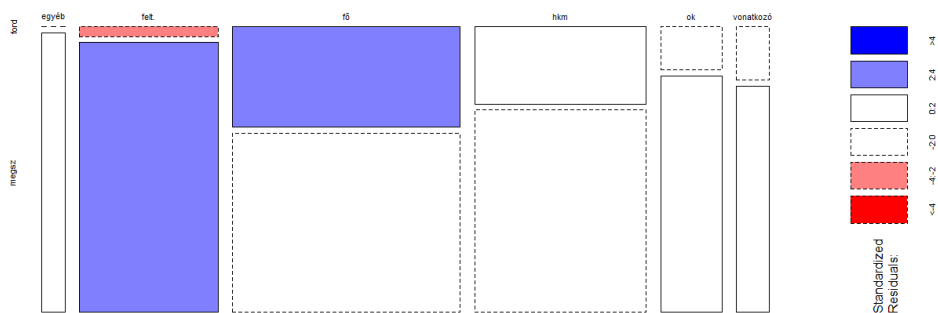
Áttérve immár a tagmondattípusra, az alábbi táblázat, ill. ábra egy jelentős eltérésre mutat rá a bibliafordítások csoportjához képest: az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban kevésbé gyakran jelenik meg a fordított szórendű tagadás az élőnyelvközeli szövegekben, mint a bibliafordításokban. Mint azt a 6. ábra mutatja, így a főmondatok térnek el valamelyest az átlagtól abban, hogy bennük gyakoribb a fordított szórendű tagadás, és a feltételes mellékmondatok abban, hogy bennük meg kifejezetten ritka a fordított szórend.

tagmondattípus	fordított	megszakított	összesen
főmondat	52 (35,9%)	93 (64,1%)	145
oksági viszony	6 (15,4%)	33 (84,6%)	39
hogy-kötőszós mm.	30 (22,5%)	79 (72,5%)	109
vonatkozó mm.	4 (19,0%)	17 (81,0%)	21
feltételes mm.	3 (3,4%)	85 (96,6%)	88
egyéb típusú alárendelés	0 (0,0%)	15 (100,0%)	15

5. táblázat.

Tagadástípusok tagmondatonkénti bontásban a TMK 16. századi adataiban

¹⁶ Ide azonban két megjegyzés is kívánkozik: az egyik az, hogy a neutrális mondatokat nem dolgoztam fel szisztematikusan egyik forrásból sem (ez nagyon jelentős mennyiségű anyagot jelentene), a másik pedig az, hogy Heltai fordításában egyéb igemódosítók esetében megfigyelhető neutrális mondatokban is a fordított szórend. Ez azonban legalább kétféleképpen magyarázható, és ismét csak túlmutat a dolgozat témáján.

6. ábra.

Tagadástípusok tagmondatonkénti bontásban a TMK 16. századi adataiban

Ez a különbség talán stilisztikai jellegű: a bibliafordítások csoportjára, s ezen belül Károlyira különösen is jellemző a szentenciaszerű, oksági viszonyt tartalmazó kifejezésekben a tagadás fordított szórendjének használata. Az alábbi első példaszorozat (6a–d; Jn 7, 8) azt mutatja, hogy Károlyi – egyedülként – fordított szórendet használ ebben a környezetben, a második példaszor pedig azt, hogy az összes fordításban, amely a téma szempontjából releváns, fordított a szórend (7a–c; Jn 9, 16).

- (6) a. Mennijetek fel tij ez innep napra, een meeg fel nem megjiek, ez innepre , mert az een idewm meeg **be nem tewlt**. (Pesti)
- b. Tű menníetek fel az űdnepre / en meęleñ fel nem megek ez űdnepre / mert az en űdöm meęleñ **be nem tólt**. (Sylvester)
- c. Tű mennyetec fel az innepre : Én még fel nem mégyec ez innepre : Mert az én vđöm még **be nem tellyesedet**. (Heltai)
- d. Ti mennyetec fel ez innepre : En meę nem mégyec el ez innepre, mert az én idöm **nem tólt** meę **el**. (Károlyi)
- (7) a. Ez ember nē Iftentewl wagijon, mert **nem illij meg** a zōbatot. (Pesti)
- b. Ez az ember nintfen az Iftentől : Mert a' f3ombatot **nem tartya meg**. (Heltai)
- c. ez ember nintfen Iftentől, mert **nem tartya meg** az f3ombatot. (Károlyi)

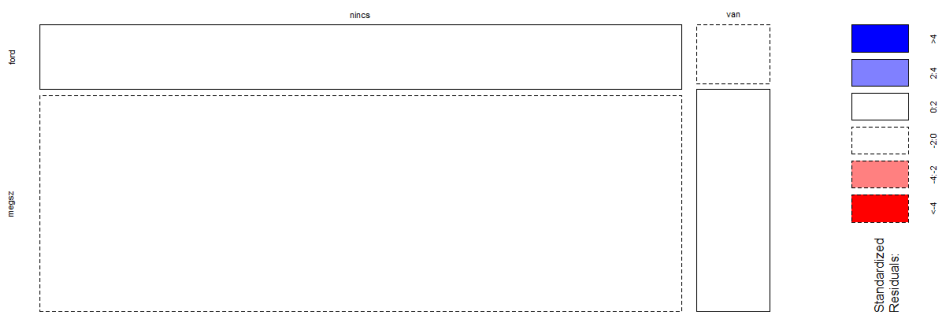
Míg az evangéliumokban sok esetben Jézus tetteinek magyarázata jelenik meg egy oksági viszonyt kifejező tagmondattal, és esetleg ez magyarázhatja a nyomtatékosítást, a TMK szövegeiben sokkal hétköznapiabb témák tűnnek fel (8a–d):

- (8) a. kegelmes wram Ne hÿgÿe felseged merth gonozol mongÿa merth az en atÿamfÿa registromath **el nem weethe**, (ÓmLev. 49., 1524)
- b. pávát nem küldhettem, mert még **meg nem híztak**. (Nád. p. 72., 1541)
- c. Holott Kd ír nekem az pénzről, István uram nekem az Kd izenetit megmondotta, de noha szikség mast Kdnek az pénz, mindazáltal megküldhetné Kd én nekem, mert még **el nem fogy** az egy mostani költség es. (Nád. p. 19., 1568)
- d. Egyszer mondá az asszonyom: „Mennjetek ell édes lejánim, lássátok meg, mibe főzi az feredőt, mert **el nem szenvedhetem**, mely igen bűdös.” (KBosz. 19., 1584)

A tagadó névmás jelenléte vagy hiánya, úgy tűnik, az élönyelvközeli szövegtípusban sem befolyásolja a beszélők választását a két változat között (izoláltan vizsgálva): azok azonos arányban jelennek meg a tagadó névmást tartalmazó, ill. nem tartalmazó tagmondatokban.

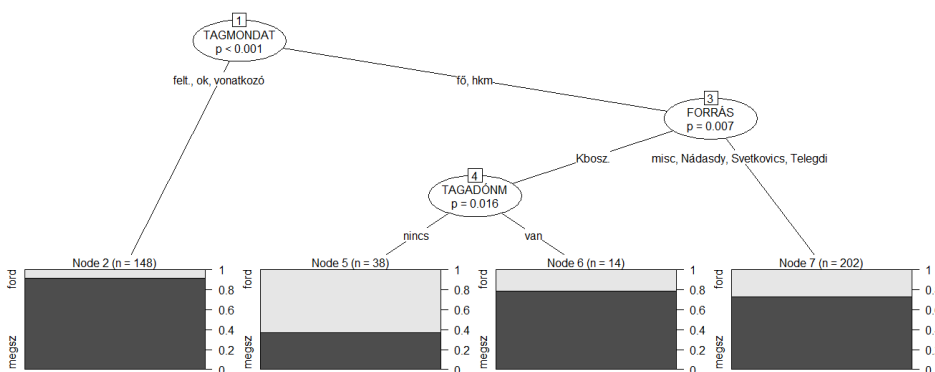
tagadó névmás	fordított	megszakított	összesen
nincs	86 (23,5%)	288 (76,5%)	374
van	9 (20,0%)	34 (80,0%)	43

6. táblázat. Tagadástípusok a TMK 16. századi adataiban, a tagadó névmás jelenléte szerint bontva

7. ábra. Tagadástípusok a TMK 16. századi adataiban, a tagadó névmás jelenléte szerint bontva

A tényezők együttes vizsgálata azonban ismét csak árnyaltabb képet eredményezhet: egyrészt kiderülhet, van-e, és ha igen, milyen hierarchikus viszony van a szempontok között; másrészt jelentékeny módon eltérhetnek az eredmények az egy-egy tényezőre koncentrált vizsgálat eredményeitől. Az alábbiakban a 8. ábra (a 4. ábrához hasonlóan) a tényezők együttes vizsgálatának eredményét tükrözi a TMK-n belül.

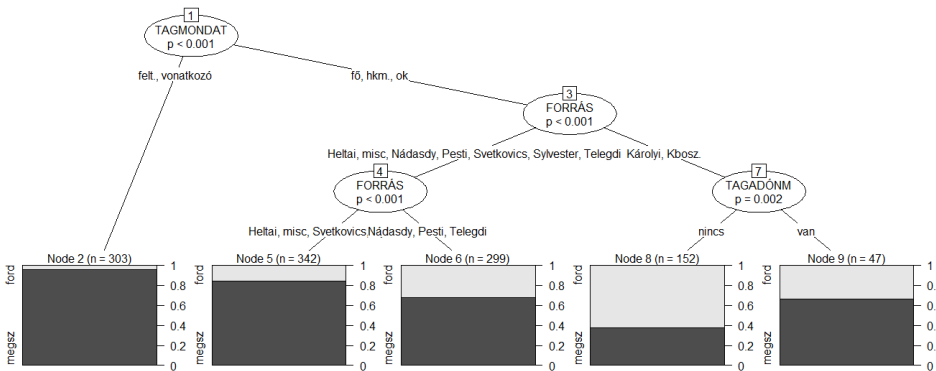

8. ábra. A vizsgált tényezők együttes hatása a TMK 16. századi adataiban

A fenti ábra azt mutatja, hogy a TMK 16. századi szövegeiben a tagmondattípus az elsődleges meghatározója annak, hogy hol fordulhat elő fordított szórendű tagadás, de máshol válnak el egymástól az ágak, mint a bibliafordítások esetében (ott viszont nem ez a legmagasabban lévő tényező). Míg az utóbbiaknál a fő- és okhatározói mellékmondatok ágaznak el az egyik irányba (amelyben nagyobb arányban választják a beszélők a fordított szórendű tagadást), az előbbieknél a főmondatok és a *hogy*-kötőszós mellékmondatok – azaz ez az a csoport, amely nagyobb teret ad a variációnak, a két változat közötti választásnak. Hasonlít azonban a két ábra egymáshoz abban, hogy míg izoláltan vizsgálva egyik regiszterben sem kapott szerepet a tagadó névmás jelenléte, a töbttényezős elemzésben mindkét esetben befolyásoló tényezővé lép elő, de csak egy alcsoportban, méghozzá mindkét esetben abban az alcsoportban, amelyben a leggyakoribb a fordított szórendű tagadás használata. Mielőtt ezen jelenségek potenciális magyarázatára kitérnék, fontos együttesen is áttekinteni az adatokat, azaz nem elkülönítve vizsgálni egymástól az egyes regisztereket, hanem immár egybeolvasztva az adatmennyiséget, és a regisztert egy újabb független változóként bevezetve.

4.3. A változatok a regiszterek tükrében

Az alábbi ábra úgy készült, hogy az összes eddig vizsgált adatot egy adatsorban összesítettem, és hozzáadtam a regisztert mint változót (két változata a bibliafordítás, ill. informális nyelvhasználat). Ez a kiegészülés azonban az alábbi fán, amely a figyelembe vett 1143 adat alapján készült, nem látszik, a regiszter mint tényező ugyanis meg sem jelenik rajta.

9. ábra. A bibliafordítások és a TMK adatai összesítve

Mint látható, az elsődleges csoportosító tényező itt is a tagmondattípus: első elágazási pontként azok a tagmondatfajták különülnek el, amelyeknek esetében alig-alig van variáció, azaz amelyek az adatok döntő többségében megszakított szórendű tagadást tartalmaznak. A másik ágon az első elágazási pont a forrás (és nem a regiszter), azaz regisztereken keresztül formálódnak az újabb alcsoportok. Az egyik ezek közül az a két forrás, amely a saját regiszterén belül erősen kiugrott (a bibliafordítások csoportján belül Károlyi, az informális szövegek csoportjában a kolozsvári boszorkányperek). Ezen a csoporton belül ugyanúgy szerepet kap a tagadó névmás jelenléte (a megszakított szórend arányát növelve), mint ahogy az a két korábbi, a regiszteren belüli viszonyokat kirajzoló ábrákon is látszott.

A két forrás esetében azonban más-más magyarázati lehetőség tűnik valószínűbbnek. Károlyi Gáspár esetében két okból is kevésbé feltételezhető a nyelvjárási háttér mint magyarázat: egyrészt a szintén szatmári kötődésű (noha más alegységet képviselő) Sylvester János használja a legritkábban a megszakított szórendet, másrészt a Sylvestertől nyert adatok igen közel állnak a bő másfél évszázaddal később élt, de szintén szatmári születésű és neveltetésű Károlyi Sándor tagadó mondataihoz (Gugán 2017), közelebb, mint a kortárs Károlyi Gáspárhoz. Károlyi Gáspár esetében tehát egyelőre továbbra is egyéni jellemzőnek tűnik a

fordított szórend lényegesen nagyobb arányú használata. A kolozsvári boszorkányperek esetében azonban szóba jöhet esetleg egy általánosabb, esetleg csak az informális nyelvhasználatra korlátozódó nyelvjárási jellemző, az igemódosítói pozíció ki nem töltése, amelynek a tagadó mondatok szórendjére is lehet következménye. Úgy tűnik, ugyanez a jelenség a szintén kolozsvári kötődésű, ott a magyar ideo gen nyelvként elsajátító Heltai fordításában nem jelenik meg. Ez a téma azonban további, célzott kutatást igényel.

A 9. ábra másik fő ágán az összes többi forrás van, de ezen belül szintén nem regiszterenként válnak el egymástól a források: a fordított szórendet valamelyest ritkábban használó csoportba kerül a bibliafordítások közül Heltai és Sylvesteré,¹⁷ az élőnyelvközeli szövegek közül pedig a Nádasdy-levelezés, a Svetkovics-levelezés és a források vegyes csoportja. A másik csoportba, azaz a fordított szórendet kicsit nagyobb arányban használó források egységébe pedig a Nádasdy- és a Telegdi-levelezés, valamint a Pesti-féle bibliafordítás tartozik. Ismét csak az látszik, hogy ezekben a forrásokban közel azonos megoszlásban fordul elő a tagadás két változata, mint a fordított szórendet gyakran használó források azon alcsoportjában, ahol van tagadó névmás is a mondatban.

5. Összegzés

A tanulmányban két olyan forráscsoport összehasonlítására került sor, amelyek nagyon különböző regisztereket képviselnek: 16. századi bibliafordításokat vetetem össze az azonos korból származó, de informális szövegtípusba tartozó magánlevelekkel és perszövegekkel. Az egyik fő feltételezés, azaz hogy az informális nyelvhasználatot képviselő szövegtípus homogénebb mintázatot mutat a vizsgált változó, a tagadás változatai közötti választásban, nem igazolódott. Mindkét csoportban volt ugyanis olyan forrás, amely jelentősen eltért a csoport többi tagjától: a bibliafordítások közül a Vizsolyi Biblia, az informális szövegek közül a kolozsvári boszorkányperek. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy nem teljesen vehető össze az „egyen” mint kategória a két csoportban: a bibliafordítások esetében feltehetően ténylegesen egy szerző, vagy egy pár főből álló, egyvalaki által vezetett fordítói közösség áll a szöveg mögött, míg a kolozsvári boszorkányperek anyaga számos egyéntől származó kicsi szövegrészekből áll. Ezekben a perszövegekben azonban a semleges mondatokban is megfigyelhető, hogy az igekötő a mondat ige mögötti tartományában van, tehát lehet, hogy egy keresztesző tényező okozza az eltérést a korra jellemző használati mintától, míg hasonló magyarázat a Károlyi nevével fémjelzett evangéliumfordítások esetében nem tételvezhető fel.

---

¹⁷ Ez utóbbi nem látszik az ábrán a jelenlegi méretében.

A vizsgálat módszertani jellegű tanulsága az, hogy az egy-egy tényezőre fókuszáló, és a több tényező együttes hatását figyelembe vevő megközelítés eredményei akár jelentősen is eltérhetnek egymástól. Jelen esetben például az izolált vizsgálat mindkét esetben indifferens tényezőnek mutatta a tagadó névmás jelenlétét, a kombinált megközelítésből azonban az derült ki, hogy a kivételes, azaz a fordított szórendet a korra jellemzőnél lényegesen gyakrabban használó források esetében ennek is van szerepe. Feltételes és vonatkozó mellékmondatokban azonban az ő használati mintázataik sem térnek el a korra megfigyelhető átlagtól; egyéni jellemzőik az egyéb mondat típusokban ugranak ki, és ezen belül is akkor használják leggyakrabban a fordított szórendű tagadást, amikor nincs a tagmondatban tagadó névmás. Feltehetően a 19. századi változás elején is ez az a környezet, amelyben a leggyorsabban válik általánossá a fordított szórend használata. Ebben a későbbi korszakban azonban már követőik is akadnak az újító mintákat használó egyéneknek vagy kisebb csoportoknak – és végül a standard nyelvváltoztatban általánossá válik a fordított szórendű tagadás használata szinte minden grammatikai környezetben.

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet 1953a. A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében. *Magyar Nyelv* 49: 335–41.
- Abaffy Erzsébet 1953b. Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban. *Magyar Nyelv* 49: 28–35.
- Ayres-Bennett, Wendy 2018. Historical sociolinguistics and tracking language change: Sources, text types and genres. In: Ayres-Bennett, Wendy–Caruthers, Janice (szerk.): *Manual of Romance Sociolinguistics*. De Gruyter. Berlin/Boston. 253–79.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK. Budapest–Piliscsaba. 37–56.
- Dömötör Adrienne 2021. A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin–Varga Mónika (társszerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 63–85.

- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 87–110.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK–Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 91–110.
- Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK. Budapest–Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin 2021. Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Surányi Balázs (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 5*. PPKE BTK. Budapest. 13–37.
- Gugán Katalin 2022. „Félő, az Isten is el ne hagyjon”: Pleonasztikus tagadás a középmagyarban. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 95–111.
- Hooper, Joan B.–Thomson, Sandra A. 1973. On the applicability of Root Transformations. *Linguistic Inquiry* 4(4): 465–97.
- Hothorn, Torsten–Zeileis, Achim 2015. partykit: A Modular Toolkit for Recursive Partytioning in R. *Journal of Machine Learning Research* 16: 3905–9.
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–25.
- Kiparsky, Paul–Condoravdi, Cleo 2006. Tracking Jespersen’s Cycle. In: Janse, Mark et al. (szerk.): *Proceedings of the Second International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. University of Patras. Patras. 172–97.
- É. Kiss Katalin 2014a. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.
- É. Kiss, Katalin 2014b. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss, Katalin (ed.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 9–55.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- Kytö, Merja 2019. Register in historical linguistics. *Register Studies* 1: 136–67.

- Lange, Claudia 2012. Text types, language change, and historical corpus linguistics. In: Lange, Claudia–Weber, Beatrix–Wolf, Göran (szerk.): *Communicative Spaces: Variation, Contact, and Change. Papers in Honour of Ursula Schaefer*. Peter Lang. Frankfurt am Main. 401–16.
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Szerzői magánkiadás. Budapest.
- Péter László (főszerk.) 2000. *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Piñón, Christopher 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In: Dobrin, Lise M.–Nichols, Lynn–Rodriguez, Rosa M. (szerk.): *Papers from the 27th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society 1991*. Chicago Linguistic Society. 246–62.
- R Core Team 2021. *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna.
<https://www.R-project.org/>
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Varga Mónika 2022a. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Varga Mónika 2022b. Boszorkányos lelemények. 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárás-történeti kontextusa. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 209–30.

Gugán Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

gugan.katalin@nytud.hun-ren.hu